

В.М. Скороход, К.М. Капустін *

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДОЛІ ВИПОВЗІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті проаналізовано результати археологічних розкопок подолу Виповзівського археологічного комплексу (планіграфія та стратиграфія), здійснено атрибуцію виявлених об'єктів та визначено їх хронологію.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, Нижнє Подесення, Давня Русь, археологія, X—XIII ст., порти, матеріальна культура.

Період другої половини XX — початку XXI ст. позначений зростанням кількості робіт, присвячених аналізу природно-географічних умов, закономірностей утворення, розвитку та деструкції портових зон як середньовічних міст, так і поселенських структур Нової доби. Інтерес наукової спільноти щодо вивчення районів, які знаходились у безпосередній близькості до водних ресурсів пояснюється тим, що вся система торгово-ремісничих поселень не лише Давньої Русі, але і Європи була тісно пов'язана саме із річковою системою (Мурашева, Фетисов 2014, с. 287). Свідчення про торговельні компанії «русів» та оснащення кораблів можна зустріти, приміром, у візантійського імператора Багрянородного: «*кривейни, лендзяни та інші Славії — рублять у своїх горах моноксіли під час зими і, спорядивши їх, із наступом весни, коли розтане лід, вводять до водойм, що знаходяться по сусідству. Так як ці [водойми] впадають у річку Дніпро, то й вони із тих [місць] входять у ту саму річку й відправляються у Кіюву. Їх витягують для [оснащення] і продають росам. Роси ж, купивши одні ці довбанки й розібравши свої старі моноксіли, переносять їх. І у червні місяці, рухаючись по річці Дні-*

про, вони спускаються до фортеці Вітачева, котра являється фортецею-панкіокітом росів, і, зібравшись там на протязі двох—трьох днів, поки з'єднаються усі моноксіли, тоді відправляються в дорогу й спускаються по названій річці Дніпро» (Багрянородний Константин, с. 45—47).

Зауважимо, що річкові та морські портові зони не раз ставали об'єктами комплексних історико-археологічних та палеокліматичних досліджень (роботи Г. Мілна, Б. Хоблі та ін.) (Milne, Hopley 1981; Milne 2003; Vuock et al. 2015, p. 289—312). Цікаві та неординарні знахідки і об'єкти віднайдено за час розкопок найбільших гаваней Північної Європи: Воліна, Трусо, Хедебю тощо (Franciszek Jagodziński 2010; Kalmring 2011, p. 245—259; Janowski 2014).

Дещо іншу ситуацію можемо побачити на прикладі середньовічних пам'яток Русі: впродовж багатьох років науковці лише теоретично обгрунтовували ймовірність існування портів у містах та поселеннях X—XIII ст., апелюючи, як правило, до повідомлень письмових джерел або непрямих свідчень вузьких спеціалістів («*вдале розташування біля гирла*», «*спокійна вода*» тощо). Зростання уваги наукової спільноти до цієї проблеми відбулося нещодавно. Так, К.О. Михайлов, проаналізувавши топографію відкритих торговельно-ремісничих поселень IX—X ст., дійшов висновку, що на їх місце розташування впливали не лише природно-географічні, але і торговельно-економічні фактори, адже річки за доби Середньовіччя виконували функцію важливих транспортних та торговельних магістралей (Михайлов 2012, с. 17—19).

Складність атрибуції берегових ділянок, які у давнину використовували для завантаження, розвантаження та обслуговування різноманітних суден (будівництво, ремонт, тимчасове та сезонне зберігання), полягає у тому, що на більшості поселень такі перспективні райони або досі не виявлені, або малодосліджені.

Попередній аналіз природно-географічних умов та специфіки облаштування портових зон середньовічних пам'яток Русі виявив численні аналогії в матеріалах розкопок західноєвро-

* СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, skorohod-sv@ukr.net

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України, kirill_kapustin@iananu.org.ua

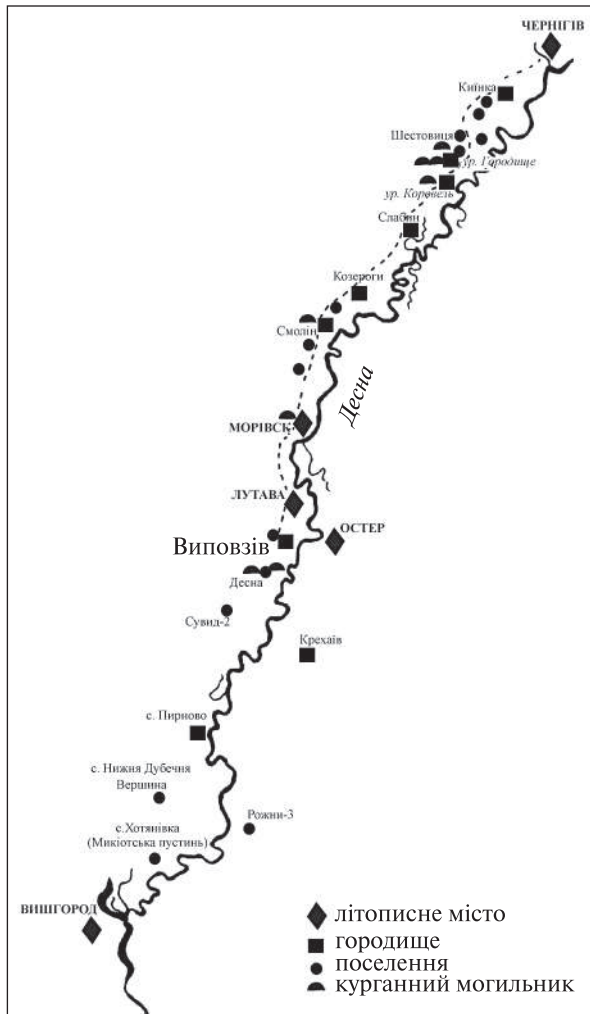


Рис. 1. Карта розташування Виповзівського археологічного комплексу

пейських міст та поселень. Це обумовлено, зокрема, високим рівнем розвитку соціально-економічних відносин, торгівлі, а також схожістю технології виготовлення плавзасобів та специфікою їх ремонту й обслуговування по всій території Європи. На думку О.П. Моці, на Русі будували та використовували кораблі різних типів: це могли бути як прості однодревки, так і «набійні» лодії київських і інших купців, воїнів, дипломатів, церковнослужителів; не виключено, що на цих землях використовувались човни, побудовані у північноєвропейських традиціях суднобудування. Про це свідчать, зокрема, знахідки лодійних заклепок, виявлені за час археологічних досліджень Шестовицького подолу (Коваленко та ін. 2008, с. 178—191; Моця, 2015, с. 77).

Як зазначають деякі науковці, в останні роки археологічно доведено існування гаваней як на території Північної (Гньоздово), так і Південної (Шестовиці, Мохова та Виповзова)

Русі (Скороход 2008, с. 190—193; Мурашева, Панин, Фетисов 2009, с. 132—148; Скороход, Фетисов 2014, с. 291—293; Фетисов, Скороход 2014, с. 238—241; Фетисов 2018, с. 50—63).

У запропонованій роботі ми проаналізуємо топографію, особливості забудови, стратиграфію портової зони середньовічного Виповзова, де упродовж X ст. та, можливо, у XII ст. розташовувались середньовічні доки, пірси та інші спеціалізовані господарські споруди.

Виповзівський археологічний комплекс — унікальна пам'ятка Нижнього Подесення кінця IX—X ст., еталонна для вивчення державотворчих процесів регіону та матеріальної культури населення Русі початкового етапу формування та розвитку держави. Вигідне географічне розташування (в середній частині літописного шляху із Києва до Чернігова (рис. 1), на мису, що на 750 м «виповзає» в заплаву р. Десни на схід) сприяло формуванню традиційної для Русі поселенської структури: мисове городище (розміром 75 × 95 м), на захід від якого розміщувався неукріплений посад (розміром 110—350 × 700 м), а на півночі, на схилі тераси та заплавному підвищенні — поділ (розміром 30—100 × 450 м), обмежений старицею р. Десни (сьогодні це струмок, який огинає мис із півночі та заходу та впадає до р. Кримки) (рис. 2).

Відомо, що перші дослідження на території пам'ятки проведено В.Л. Беренштамом у 1889 р., який на схилі городища закрив невеликий розкоп та зафіксував два поховання, які за знахідкою монети — «шведського шеляха Густава Адольфа» — датовані XVII ст. У звіті до Імператорської археологічної комісії дослідник подав докладний опис і план городища та його околиць, а також зазначив, що воно є сільським кладовищем XVII ст. і припинив подальші роботи (рис. 3). Пам'ятку не раз оглядали та фрагментарно досліджували також члени Чернігівської губернської архівної комісії В.А. Шугаєвський, Ф. Садовський, Є.О. Корноухов (1911—1912 рр.) та А.Г. Розанов (1924—1925 рр.), співробітники Інституту археології АН УРСР І.І. Ляпушкін (1947 р.), О.О. Попко (1947—1948 рр.), С.М. Одинцова, О.Г. Шапошнікова (1948 р.), М.П. Кучера та О.В. Сухобоков (1971 р.), а також науковець Чернігівського історичного музею В.П. Коваленко (1983 р.) та викладач Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Шевченка А.Л. Казаков (1989—1990 рр.) (Коваленко, Скороход 2009, с. 67—69).

Із 2009 р. систематичні розкопки пам'ятки проводить спільна експедиція Національно-

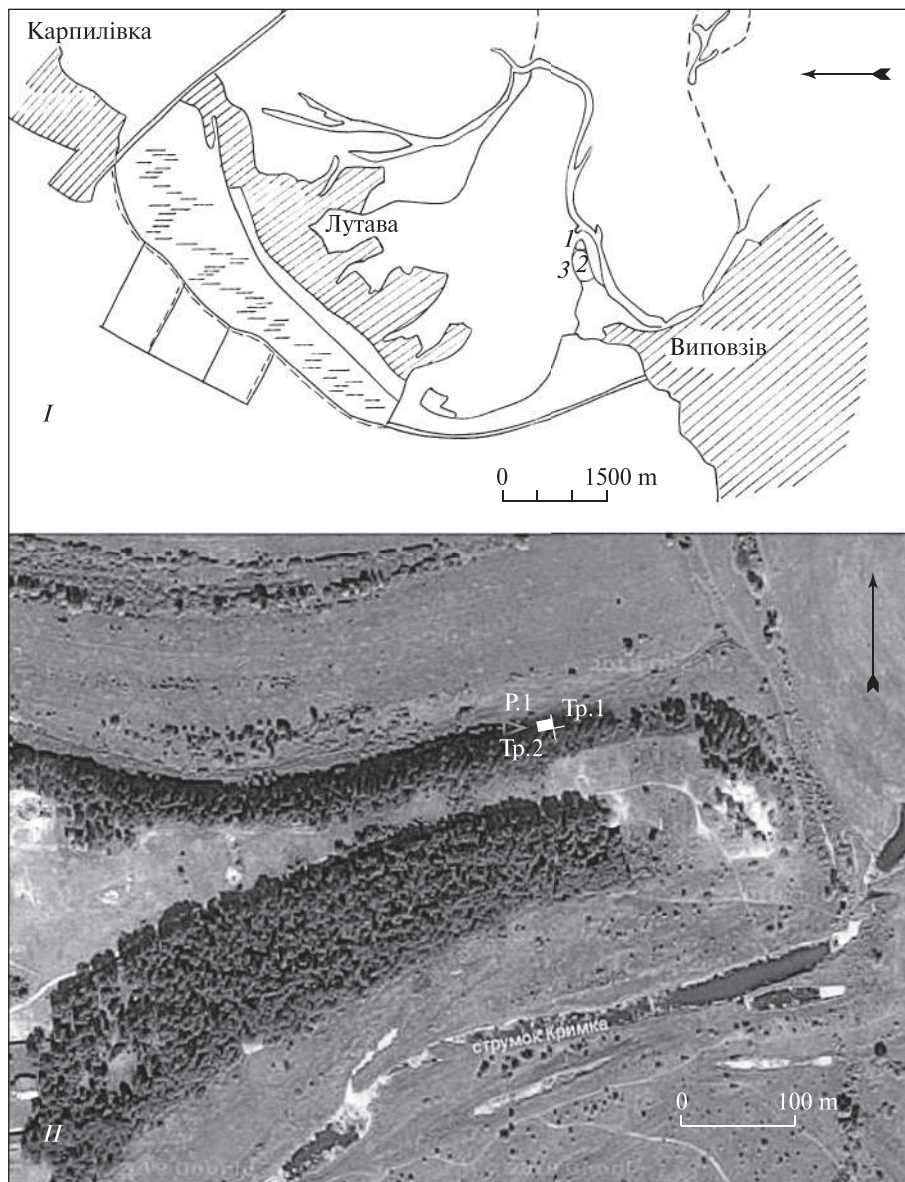


Рис. 2. План розташування Виповзівського археологічного комплексу та фото пам'ятки із супутника: I — план розташування пам'ятки (1 — городище; 2 — посад; 3 — поділ); II — фото Виповзівського археологічного комплексу з супутника з місцем розкопів на подолі

го університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України. За час робіт досліджено понад 1 700 м² площі пам'ятки, зроблено розріз оборонних споруд городища, досліджено житла та господарські об'єкти раннього залізного часу, кінця IX—XII ст., а також XVII ст. (Скорород, Жигола 2017) Неабиякий інтерес становлять результати розкопок подолу — середньовічної портової зони.

Археологічні дослідження цієї частини пам'ятки розпочав 1990 р. А.Л. Казаков, який провів перші шурфування та склав ситуаційний план. Впродовж 2013—2014, 2017—2018 рр. експедицією Національного університету

«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та Інститутом археології НАН України під керівництвом В.М. Скорохода та О.П. Моці розпочато масштабні роботи із вивчення подолу Виповзівського археологічного комплексу. Обрана для розкопок ділянка розташовувалась за 200 м на захід від городища, під північним схилом тераси посаду і мала значний ухил у бік заплави р. Кримки (стариця р. Десни), що протікає із південного боку мису. Цілком імовірно, що у X ст. мис омивався Десною (нині р. Кримка) та її старицею з усіх боків. Основне русло проходило із південного боку і мало значну течію, тому облаштування портової зони було здійснено з південного боку на одній із

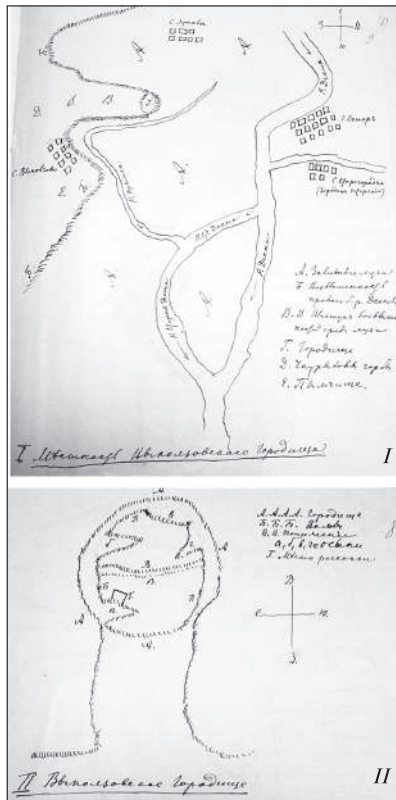


Рис. 3. Плани розташування Виповзівського археологічного комплексу та план городища 1889 р. I — схема-план місцезнаходження пам'ятки за В.Л. Беренштамом; II — схема-план городища та частини посаду з місцем розкопу 1889 р. В.Л. Беренштама

приток, де течія була майже відсутня. За три роки досліджено 69 м² та низку об'єктів (канави, стовпові ями, наземна споруда) X ст.: зокрема, 2013 р. закладено стратиграфічну траншею, в якій виявлено каналу, що призначалася для витягування річкового транспорту на берег для стоянок та ремонту, а також залишки дерев'яних конструкцій — навісу (Фетисов, Скороход 2014, с. 238—241); у 2014 р. перпендикулярно до траншеї 2013 р. закладено ще одну траншею, в якій вдалося зафіксувати чотири канали, аналогічні до попередньої, а також частину наземної споруди X ст. (Скороход 2015, с. 292—293); 2017 р. з метою повноцінного вивчення цієї ділянки розбито розкоп площею 36 м², що дозволило остаточно зрозуміти етапи забудови та планіграфію ділянки.

Важливими для реконструкції процесу формування та розвитку прибережної — подільської — частини Виповзівського городища є результати стратиграфічних спостережень. У стратиграфічній колонці подолу наявні ті самі культурно-хронологічні горизонти, що і на городищі та посаді: у перші роки розкопок мова йшла, головним чином, про три горизонти, але станом на 2017 р. можемо зробити припущення про існування ще одного — четвертого, імовірно, XII ст. З огляду на це, детальніше проаналізуємо стратиграфію ділянки та досліджені об'єкти.

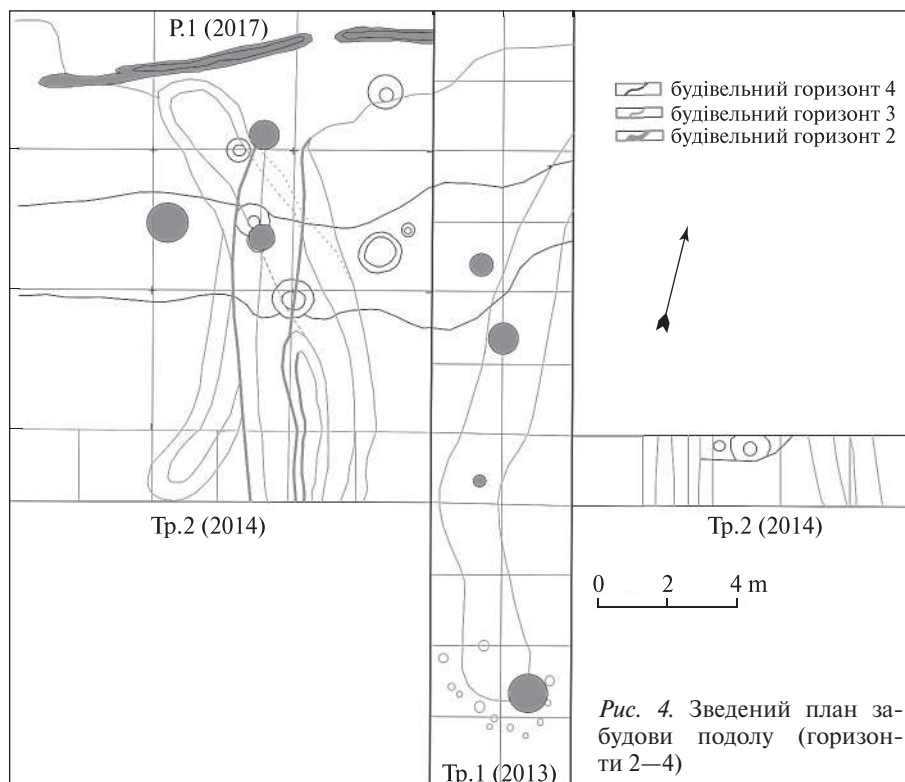


Рис. 4. Зведений план забудови подолу (горизонти 2—4)

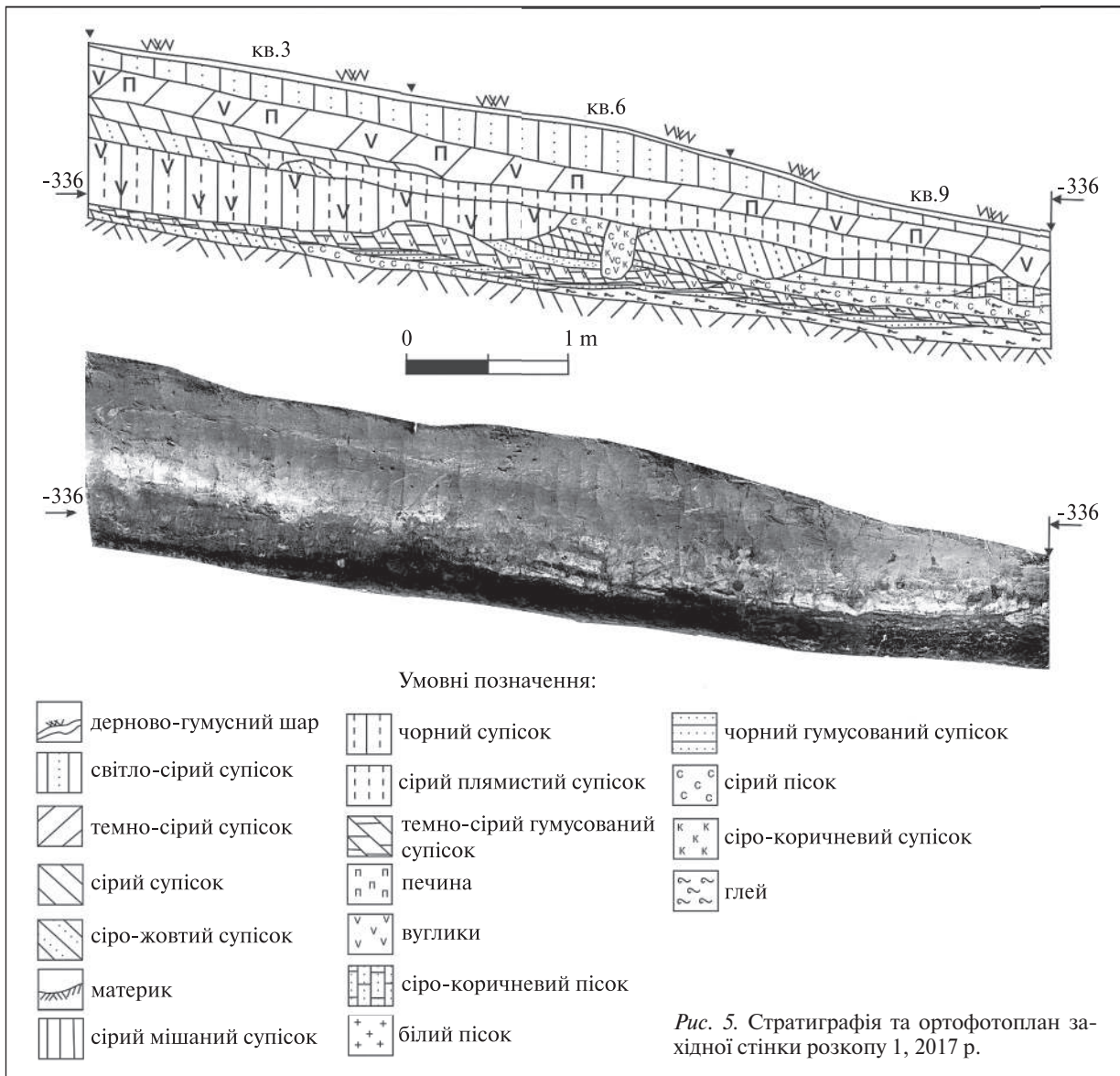


Рис. 5. Стратиграфія та ортофотоплан західної стінки розкопу 1, 2017 р.

Отже, під шаром дерну залягали делювіальні відкладення із тераси посаду: світло-сірий та темно-сірий супіски, потужністю до 0,3—0,4 м (із них походять уламки кераміки X—XII ст., поодинокі фрагменти вінець ліпних посудин, прикрашених перлинами — орнаментом, характерним для пам'яток милоградської археологічної культури).

Нижче містився шар темно-сірого супіску із включеннями дрібних вугликів та печини (у північній частині розкопу його потужність коливалася від 0,1 м до 0,20—0,28 м, а у південній досягала 0,5—0,9 м) — перевідкладений культурний шар змитий із тераси під час злив або ерозії схилів (*перший хронологічний горизонт (горизонт 1) згідно із О.О. Фетісовим, В.М. Скороходом*). Із нього походять фрагменти гончарного посуду X ст., XII ст., ліпного ранньозалізного часу, уламки печини, кістки тварин тощо.

Безпосередньо під *горизонтом 1* містився прошарок делювію (сірого піску), ще нижче шар сіро-жовтого піску (алювіальний шар) та сірий-плямистий супісок. Саме останній попередньо можна атрибутувати *другим хронологічним горизонтом* Виповзівського подолу (*горизонт 2*). Наразі, ми не маємо достатніх підстав для точного його датування, адже звідси походить різночасовий матеріал. Однак, стратиграфія ділянки та морфологія шару вказують на його більш пізні походження: він залягав в один рівень із сіро-жовтим супіском, згідно із визначенням О.О. Фетісова, — верхнім алювієм, що перекривав горизонти X ст. Від цього рівня у культурний шар опущені два ровики довжиною 1,40—2,85 м, заглиблені у алювій на 0,15—0,20 м і орієнтовані довгою віссю із заходу на схід, із незначним відхиленням на північ, що були заповнені темно-сірим супіском. На нашу думку, вони слугували

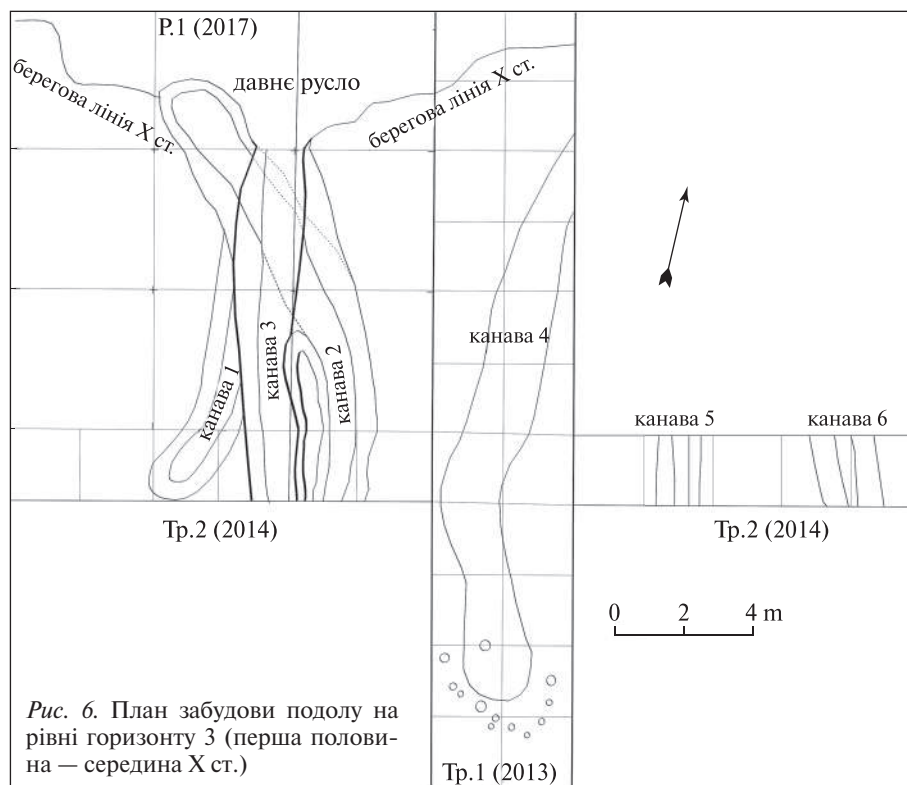


Рис. 6. План забудови подолу на рівні горизонту 3 (перша половина — середина X ст.)

основою дерев'яних конструкцій укріплень берегової лінії, яка перемістилася на 4,0 м на північ, порівняно із берегом X ст. Культурний шар цього часу (простежено виключно у південній частині розкопу, на 3 м на північ від південної стінки) залягав нижче горизонту 2, на одному рівні із річковим алювієм (білий та сіро-жовтий пісок); другий горизонт займав майже всю площу розкопу, за виключенням північної його частини (0,4 м), де переважали оглеєні гумусовані та оторфовані відкладення — середньовічне русло ріки (рис. 4).

Синхронними до вищезгаданих об'єктів є серія стовпових ям, зафіксованих у стратиграфії західної стінки розкопу та у межах траншеї 2013 р. Спільним для усіх об'єктів є специфічне заповнення, яке суттєво відрізняється від більш ранніх, адже не містить прошарків темно-сірого гумусованого супіску із включеннями дрібних вугликів та білого піску, які чергувалися між собою (рис. 5).

На жаль, горизонт 2 виявився надзвичайно бідним на археологічні знахідки (із нього походить декілька уламків вінець ліпних посудин раннього залізного часу, гончарних горщиків X ст. та XII ст., фауністичні рештки тощо), це, до певної міри, залишає відкритим питання щодо його датування.

Сьогодні ми можемо робити лише попередні висновки, які ґрунтуватимуться, передуд-

сім, на матеріалах розкопок та стратиграфічних спостереженнях різних років, які підтвердили, що після руйнувань кінця X ст. та сторічного запустіння, у XII ст. життя на посаді відновлюється (хоч і у менших масштабах порівняно із X ст.). Цілком імовірно, що одночасно відбудовується і портова зона. Опосередковано це підтверджується знахідками уламків гончарних горщиків XII ст. із I та II хронологічних горизонтів. І якщо їхня наявність у верхньому горизонті цілком зрозуміла, адже він утворився внаслідок активних делювіальних процесів, то до нижнього кераміка могла потрапити в результаті господарської діяльності населення. Показовим є також відмінний характер заповнення археологічних об'єктів та суттєва трансформація берегової лінії, що відбулося не одномоментно, а було розтягнуто у часі (більш ранні канами вже замулились і у подальшому не використовувались).

Третій та четвертий хронологічні горизонти (горизонт 2 та 3, згідно із О.О. Фетісовим та В.М. Скороходом) — чорний супісок із незначними включеннями вугликів та темно-сірий гумусований супісок із включеннями дрібних вугликів — маркують час найбільшого розквіту Виповзова, який припадає на початок — другу половину X ст.

На рівні третього горизонту, який датується першою половиною — початком другої по-

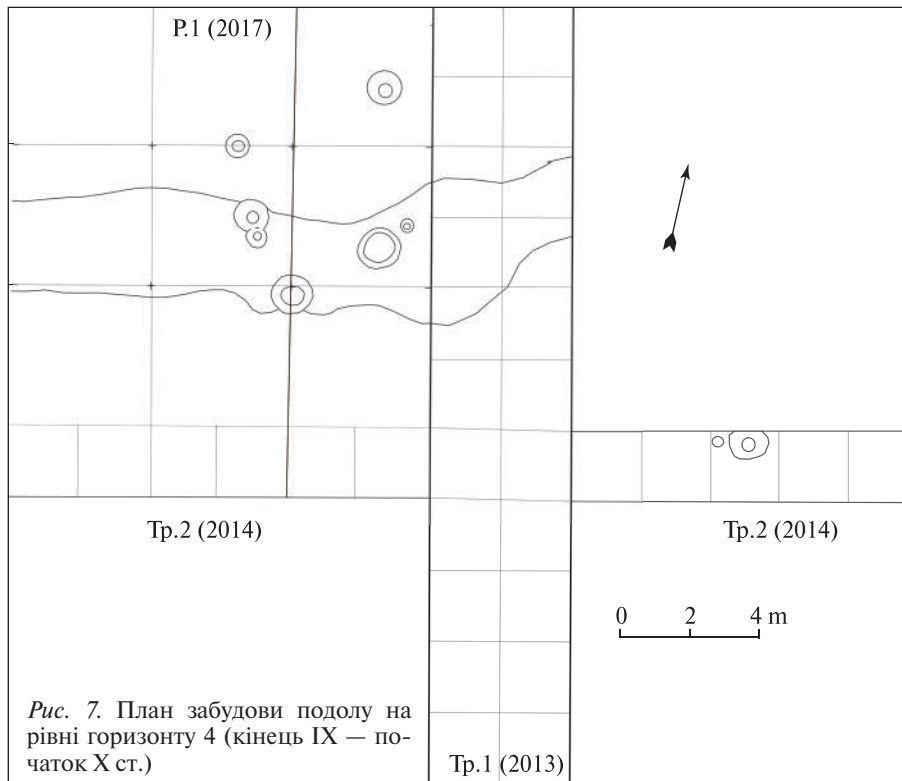


Рис. 7. План забудови подолу на рівні горизонту 4 (кінець IX — початок X ст.)

ловини X ст., зафіксовано групу об'єктів, що складалася із шести канав та комплексу стовпових ям від легкого навісу (рис. 6).

Серед усіх об'єктів найбільше інформації зібрано за час розкопок каналу 4 (дослідженої у 2013 р.), орієнтованої із півночі на південь (довжина 8,0 м, ширина 0,6—0,9 м і заглиблена у 3 та 4 горизонт на 0,4 м), перпендикулярно до давнього русла ріки. За час робіт досліджено торцеву частину каналу (північна її частина до траншеї не увійшла і, найімовірніше, потрапила в давнє русло) та проаналізовано її заповнення, яке складалося із тонких прошарків алювію та гумусу, які послідовно чергувалися, що свідчить про сезонний характер її використання: вона функціонувала в перервах між річковими розливами (переважно літні та осінні місяці) — в цей час формувалися гумусовані прошарки; взимку та під час розливів — алювіальні (Фетисов, Скороход 2014, с. 239).

У плані об'єкт мав складну конфігурацію: північний та центральний відрізки орієнтовані із півночі на південь, південний (довжиною 3,0 м) — мав невелике відхилення за лінією захід—схід, створюючи незначний «злам» конфігурації. Північний край каналу виходив за межі розкопу, але, враховуючи її орієнтацію та зафіксовану берегову лінію, вона мала довжину близько 10 м і закінчувалась у береговому руслі (Фетисов, Скороход 2014, с. 239).

У центрі та навколо торцевої частини каналу зафіксовані стовпові ями діаметром 0,08—0,12 м, заглиблені у материк на 0,1—0,2 м (Скороход та ін. 2013, с. 26—27), які маркують можливе місце розташування легкого навісу. Як зазначають О.О. Фетисов та В.М. Скороход, саме тут зберігали матеріали для проведення ремонтних робіт, а злам конфігурації каналу у південній частині тільки підтверджує цю гіпотезу: до торцевої частини судна не витягалися, тому що він використовувався для господарських потреб (Фетисов, Скороход 2014, с. 239—240).

2017 р. вивчено ще три канали (1—3). У плані — це витягнуті довгою віссю за лінією північний захід—південний схід заглиблення конічної форми (довжиною 4,50—5,25 м, шириною 0,5—1,3 м), опущені у культурний шар на 0,20—0,22 м. Уперше їх вдалося зафіксувати у 2014 р. Згідно із стратиграфічними спостереженнями, вони функціонували не одночасно (найбільш ранньою є канава 1, яку прорізала пізніша канава 2; заповнення останньої виявилось зруйнованим за час функціонування каналу 3), орієнтовані перпендикулярно руслу ріки із незначним відхиленням на захід. Зауважимо, що у південній частині вони розділені виступом темно-сірого гумусованого супіску; у середній — утворили одну широку каналу (шириною 1,6 м), яка закінчувалась у північ-

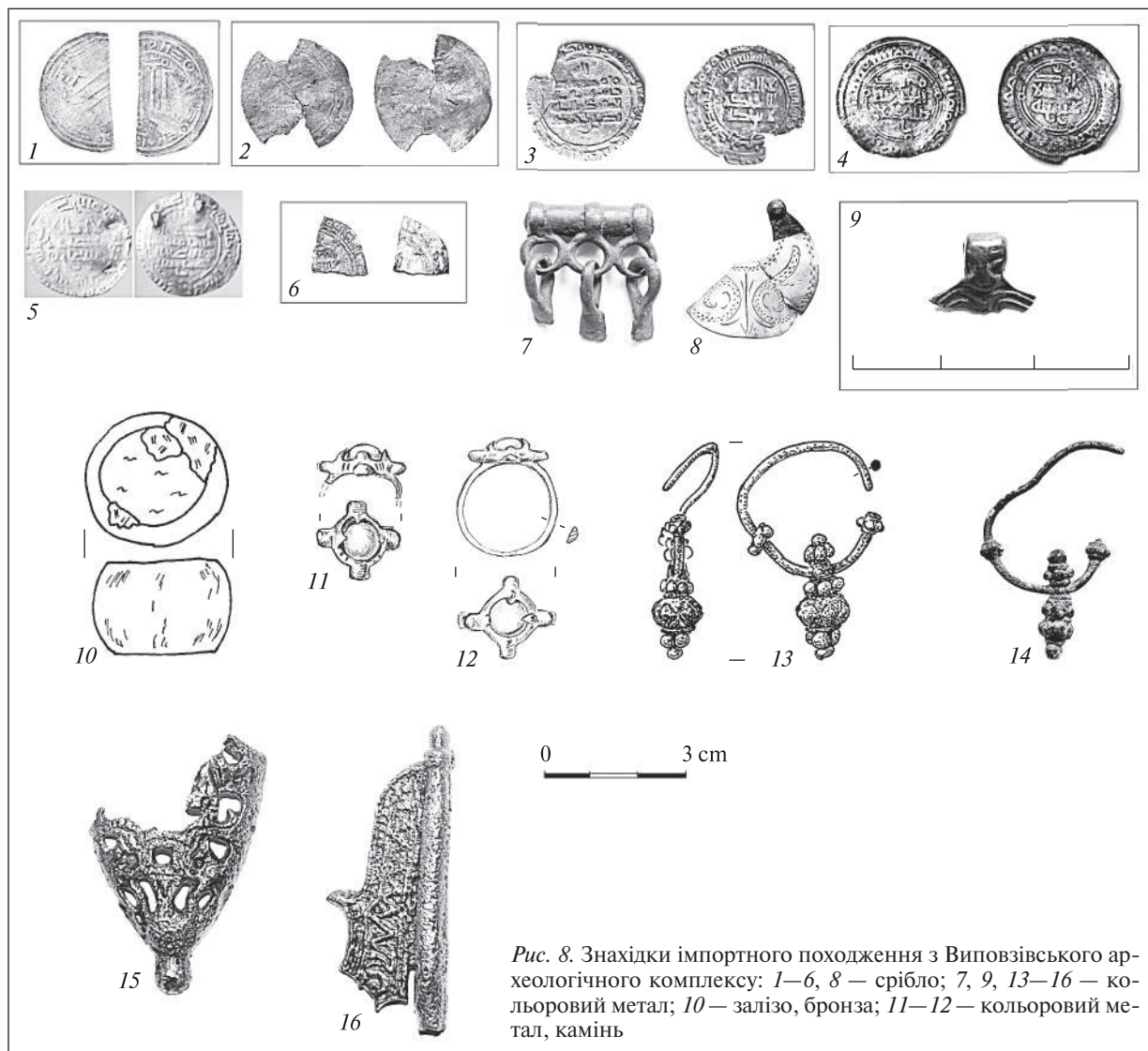


Рис. 8. Знахідки імпортного походження з Виповзівського археологічного комплексу: 1–6, 8 — срібло; 7, 9, 13–16 — кольоровий метал; 10 — залізо, бронза; 11–12 — кольоровий метал, камінь

ній частині розкопу трапецієподібним розгалуженням у напрямку до річкового русла. Така ситуація засвідчує не лише сезонне використання, але й систематичні перебудови та реконструкції згаданих об'єктів. Руїнація берегової лінії у місцях виходу каналів до русла також вказує на активну їх експлуатацію за доби Середньовіччя (рис. 6).

Перспективними є результати досліджень каналів 6 та 7 (3 та 4, згідно звіту 2014 р.). Вони зафіксовані у східному секторі траншеї, у перетині мали форму перегорнутого трикутника (шириною 0,65–1,00 м) і були заглиблені у культурний шар на 0,4 м. Заповнення аналогічне до попередніх: шари алювію та гумусу, що чергуються між собою. Цікавою є і планіграфія об'єктів, орієнтованих перпендикулярно берега річки, проте із незначним відхиленням на захід, що, вірогідно, свідчить про напрям течії річки зі сходу на захід, від основного русла,

що дозволяло витягувати човен на берег за течією, із найменшими трудовитратами (Скорочод 2015, с. 292).

Досліджені об'єкти вказують на досить активну експлуатацію ділянки берега для обслуговування та зберігання човнів і мають численні аналогії за матеріалами розкопок середньовічних європейських портів Бірки, Хедебю, Дорестаду, Гластонбері, Гньоздова та Шестовиці (Ambrosiani 1991, p. 103, fig. 4.7; Мурашева 2007, с. 110; Kalmring 2010, S. 364, Abb. 278). На думку дослідників, Виповзівські канали належать до примітивних причальних конструкцій, які використовувались для ремонту та зберігання суден у зимовий час (Фетисов, Скорочод 2014, с. 239–240).

Найбільш ранні об'єкти подолу належать до четвертого хронологічного горизонту і представлені стовповими ямами діаметром 0,35–0,60 м, заглибленими у материк на

0,13—0,75 м, заповненні чорним гумусованим супіском із озалізненням або темно-сірим супіском. Вони становлять єдину групу об'єктів, розташовані у центральній та східній частинах розкопу за лінією урізу води (рис. 7). Всі вони мали однорідне заповнення — чорний гумусований супісок із озалізненням або темно-сірий супісок, похилі стінки та увігнуте дно. Цілком імовірно, що це залишки перших дерев'яних конструкцій подолу — причалів або пірсів, збудованих поселенцями наприкінці IX — на початку X ст.

Передматерик та материк на досліджуваній ділянці — неоднорідні (сіро-жовтий супісок, сірий плямистий пісок, сіро-зелений глей із включеннями піску) і змінювалися із півдня на північ: у південній частині розкопу проходила берегова лінія, що фіксується за шаром сіро-жовтого супіску з озалізненнями; у центральній — заливна ділянка, яка простежена за шаром сірого плямистого піску із включенням глею та озалізненнями; у північній — знаходилося річкове русло, заповнене сіро-зеленим глеєм, який має незначні включення піску.

Функціонування портової зони Виповзівського археологічного комплексу — закономірний процес у розвитку подібних поселень середньовічної Європи, що використовували річки не лише для отримання харчових ресурсів, але і перевезення вантажів, торгівлі тощо. Про включення мешканців Виповзова у систему торгівельних відносин свідчать знахідки імпортованих товарів, як з території городища, посаду, так і подолу (арабські дирхами, важок арабського зразка та різноманітні прикраси). Так наприклад, у 2010 р. на незначному підвищенні заплави лівого берега р. Кримки виявлено залізний обтягнутий бронзою важок джкоподібної форми — неодмінний атрибут купця X—XIII ст.; на городищі та посаді знайдено сім арабських дирхамів, датованих від 890-х рр. до 940-х рр. Важливим є те, що монети походять як із культурного шару пам'ятки, так і з об'єктів (закритих комплексів), що належать до різних будівельних горизонтів. Їх поява — це результат не одного-двох вдалих військових походів, а свідчення долучення місцевого населення до торгівельних відносин зі Сходом. Серед знайдених монет три були наслідуванням Абасидського та Самманідського дирхамів (рис. 8, 1, 4, 5), один — згідно із визначеннями А.О. Гомзіна та В'яч. Кулішова, карбування Насра II Ахмада (914—943 рр.).

Серед імпортованих речей відзначимо фіноугорську та фрагмент скандинавської підві-

ски у стилі «Vogge», хазарські персні, ножі із волютоподібними закінченнями, срібні гудзики та поясні накладки тощо (рис. 8). Яскравими та надзвичайно інформативними є знахідки предметів кола старожитностей т. зв. дружинної культури — вістря до стріл, кольчужні кільця, фрагменти ремінної гарнітури, гачки від обмоток, гудзики від каптану, уламок бронзового псалія тощо (більшість речей, імовірно, має скандинавське походження). У цьому контексті згадаємо наконечник піхов меча, який, згідно із типологією С.Ю. Каїнова, належить до групи IV — наконечники з мотивом «людської фігури», — і має аналогії за матеріалами розкопок скандинавських старожитностей Швеції, Англії, Ісландії. На території Східної Європи вони знайдені у Гньоздові, Володимирських курганах, Іскоростені, Херсонесі (Каїнов, 2007, с. 202—204) (рис. 8, 15).

Результати археологічних досліджень останніх років не лише підтвердили гіпотезу про існування гавані у Виповзові, але і дозволили зробити попередні висновки щодо часу її виникнення, функціонального призначення окремих об'єктів тощо. Аналіз стратиграфії та планіграфії розкопу свідчать не лише про переміщення річкового русла на північ, але і реконструкцію берегової забудови упродовж X—XII ст. Перші об'єкти (залишки причалів або пірсів?) на цій ділянці з'являються наприкінці IX — на початку X ст.; у період найбільшого розквіту поселення тут зберігали, ремонтували судна, про що свідчать знахідки шести канав для витягання човнів, сліди від дерев'яного навісу. Після потужної пожежі другої половини X ст. життя на поселенні припинилося і відродилося лише у XII ст., коли було проведено укріплення берега русла дерев'яними конструкціями та облаштовано нові причали (рис. 4).

Таким чином, портова зона Виповзівського археологічного комплексу формувалася відповідно до загальноруських тенденцій розвитку міст та поселень раннього етапу становлення держави: вони виникли наприкінці IX — на початку X ст. внаслідок активної військово-політичної та торгівельної діяльності «русів». Непоодинокі знахідки посуду, прикрас, предметів побуту у культурному шарі пам'ятки та об'єктах X ст. свідчать про імовірність переміщення невеликих груп населення з території Правобережжя Дніпра до Нижнього Подесення. Не виключено, що наприкінці IX — на початку X ст. (після зникнення волинцевської культури, ця територія знаходилася у запустінні і слугувала транзитним шляхом по р. Десні

та її притокам) певну частину населення, носіїв лука-райковецької культури, використали для поступової, але невідвратної реколонізації регіону. Значна кількість дирхамів в об'єктах та культурному шарі свідчить про систематичні торговельні контакти зі Сходом і, можливо, виключний статус Виповзова — воєнізований торгово-ремісничий табір, який використовувався для поступової експансії на землі Північного Лівобережжя.

Отримані результати підтверджують не лише перспективність дослідження цієї частини пам'ятки, адже дозволять уточнити масштаби та особливості забудови, інтенсивність користування річковим транспортом упродовж X ст. та XII ст. Важливу інформацію можна отримати за результатами палеокліматичних досліджень. Розширення джерельної бази сприятиме подальшому розвитку «портової археології» не лише Давньої Русі, але і Центрально-Східної Європи доби Середньовіччя.

- Багрянородний Константин. Об управлени империей. *Древнейшие источники по истории народов СССР* (ред. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосельцев). Москва, 1991.
- Каинов С.Ю. Наконечники ножен мечей из Гнездова. *Гнездово. Результаты комплексных исследований памятника* (ред. В.В. Мурашева). Москва, 2007, с. 202—204.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Дослідження Шестовицького подолу. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* (ред. П.П. Толочко). Коростень, 2008, т. 1, с. 178—191.
- Коваленко В., Скороход В. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. *Вісник ЧДПУ. Серія історичні науки* (ред. О.Б. Коваленко). Чернігів, 2009, вип. 73 (6), с. 66—82.
- Михайлов К.А. Сравнительная топография первых древнерусских городов IX—X вв. (к юбилею одной статьи). *Северная Русь и проблемы формирования древнерусского государства* (ред. С.Д. Захаров). Вологда, 2012, с. 5—21.
- Моця О.П. Середньовічні порти Східної Європи: деякі відмінності на річках і морях. *Археологія*. Київ, 2015, № 2, с. 66—78.
- Мурашева В.В. В поисках Гнездовского порта. *Российская археология*. Москва, 2007, № 1, с. 106—114.
- Мурашева В.В., Панин А.В., Фетисов А.А. Междисциплинарные исследования в археологии (по ре-

зультатам исследования Гнездовского археологического комплекса). *Средние века*. Москва, 2009, вып. 70 (3), с. 132—148.

- Мурашева В.В., Фетисов А.А. Портовая зона Гнездова. *Міста Давньої Русі* (ред. П.П. Толочко). Київ, 2014, с. 287—293.
- Скороход В.М. Дослідження причалу X—XI ст. на Шестовицькому подолі. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи* (ред. В.П. Коваленко). Чернігів, 2008, с. 190—193.
- Скороход В.Н., Фетисов А.А. Исследования на подоле Выползовского городища. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.* Київ, 2014, с. 291—293.
- Скороход В.М., Моця О.П., Фетисов О.О., Ситий Ю.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області. Дослідження на подолі. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. ек., спр., 2014, т. III.
- Скороход В.М., Жигола В.С. Давньоруська забудова Виповзівського городища. *Археологія*. Київ, 2017, № 1, с. 88—98.
- Фетисов А.А., Скороход В.Н. Исследования на подоле Выползовского городища. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.* (ред. Е.А. Шинаков). Брянск, 2014, с. 238—241.
- Фетисов А.А. Исследования прибрежной части Моховского археологического комплекса в контексте изучения «портовых зон» Восточной Европы. *Юго-Восточная Беларусь: археология, ранняя история, памятники* (ред. О.А. Макушников). Гомель, 2018, с. 50—63.
- Ambrosiani B. Birka: Its waterways and hinterland. *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200—1200* (ed. O. Crumlin-Pedersen). Roskilde, 1991, p. 99—104.
- Byock J., Zori D., Carnap-Bornheim C., Kalmring S., Wilken D., Wunderlich T., Rabbel W., Schneider R., Höft D., Shema S., Schwarzer K. A Viking Age Harbor and Its Hinterland in Iceland: the Leiruvogur Harbor Research Project (DFG SPP 1630). *Interdisziplinäre forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa*. Bd. 1. Mainz, 2015, p. 289—312.
- Franciszek Jagodziński M. Truso. Między Weonodlandem a Witlandem. *Elbląg-Bydgoszcz*, 2010.
- Kalmring S. Der Hafen von Haithabu. Kiel, 2010.
- Kalmring S. The Harbour of Hedeby. *Viking Settlements & Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress* (ed. Svavar Sigmundsson). Reykjavík, 2011, p. 245—259.
- Milne G., Hobley B. Waterfront archaeology in Britain and northern Europe. London, 1981.
- Milne G. The Port of Medieval London. London, 2003.
- Janowski A. W wolinskim porcie... Wolin, 2014.

Надійшла 30.10.2018

В.Н. Скороход¹, К.Н. Капустин²

¹ Кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и краеведческо-туристической работы Национального университета «Черниговский колледж» имени Т.Г. Шевченко, skorohod-sv@ukr.net

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела Научные фонды Института археологии НАН Украины, kirill_kapustin@iananu.org.ua

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОДОЛЕ ВЫПОЛЗОВСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

В статье проанализированы топография, особенности застройки, стратиграфия подола средневекового Выползова. Здесь в X в. и, возможно, в XII в. существовала гавань, где осуществлялись ремонт, а также временное хранение разнообразных плавательных средств.

Собрано достаточно информации для обоснования гипотезы о существовании портовой зоны в пойменной части памятника. Сделаны также предварительные выводы о начале освоения подола, особенностях его развития на протяжении X—XII вв., а также функциональном назначении отдельных построек: первые объекты (остатки причалов или пирсов?) появляются в конце IX — в начале X в. В период активного роста Выползова (середина — вторая половина X в.) тут ремонтировали и временно хранили суда, о чем свидетельствуют находки как минимум шести канав для вытягивания ладей, а также остатки деревянного навеса. После гибели комплекса в конце X в. возрождение жизни началось не раньше XII в., когда берег реки укрепили деревянными конструкциями и обустроили новую стоянку для судов.

В целом, формирование портовой зоны Выползовского археологического комплекса происходило согласно общерусским тенденциям развития городов и поселений раннего этапа становления государства: они возникают в конце IX — начале X вв. как результат активной военно-политической и торговой деятельности «русов». Фиксация в культурном слое памятника и объектах X в. не характерных для этого региона керамических форм, украшений, предметов быта свидетельствуют о вероятном перемещении с территории Днепровского Правобережья в Нижнее Подесенье определенных групп переселенцев. Находки арабских дирхемов указывают на систематические торговые контакты с Востоком, и, возможно, исключительный статус поселения — укрепленный торгово-ремесленный лагерь, используемый для колонизации Днепровского Левобережья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украина, Нижнее Подесенье, Древняя Русь, археология, X—XIII вв., порты, материальная культура.

Viacheslav M. Skorokhod¹, Kyrylo M. Kapustin²

¹ Ph.D., Senior Lecturer of the Department of Archaeology, Ethnology, Local History and Touristic Work of the National Taras Shevchenko University “Chernihiv Collegium”, skorohod-sv@ukr.net

² Ph.D., Research Officer of the Storage Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, kirill_kapustin@iananu.org.ua

EXPLORATION OF THE LOWLAND OF VIPOVZIV ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The paper analyzes the topography, peculiarities of development, stratigraphy of the lowland of medieval Vipovziv. The harbour, piers and other specific economic buildings were located in this area during the 10th and probably, in the 12th centuries.

According to archaeological survey of the last years quite enough information was collected to substantiate the hypothesis of the harbor existence in this part of the site. There were made preliminary conclusions about the time of its appearance, functional features of its development during the 10th—12th centuries, as well as functional purpose of the excavated buildings: first objects (remnants of piers (?) on this territory appeared at the end of the 9th - at the beginning of the 10th century: on the time of active growth of settlement agglomeration (in the middle — in the second half of the 10th century) specialized zone of repairs and temporary storage of vessels was carried out, which can be confirmed by the finds of at least six ditches for pulling ships, as well as remnants of a wooden canopy. The complex was ruined at the end of the 10th century, the revival of the latter had begun only in the 12th century. At this time the river bank was strengthened with wooden structures and a harbor was renewed.

Basically, port area of the archaeological complex of Vipovziv was formed and developed according to the tendencies of early stage of the state formation of Ancient Rus cities and settlements development: it arose at the end of the 9th — at the beginning of the 10th centuries. as the result of the active political, military and trading activities of the “Rus people”. Finds of non-typical for this region forms of pottery, jewellery and household items indicate the probable movement of certain groups of immigrants from the territory of the right bank of the Dnieper River to the Lower Desna River region; a great collection of Arab dirhams finds indicates the systematic trade contacts with the East, and possibly the exclusive status of the settlement — the fortified trade and craft camp used for colonization of the left bank of the Dnieper River.

К е у w o r d s: Ukraine, Lower Desna River region, Ancient Rus, archaeology, 10th—13th centuries, ports, material culture.

References

- Ambrosiani B. Birka: Its waterways and hinterland. *Aspects of Maritime Scandinavia AD 200-1200* (ed. O. Crumlin-Pedersen). Roskilde, 1991, p. 99-104.
- Bagrianorodnyi Konstantin. Ob upravlenii imperiei. Drevneishie istochniki po istorii narodov SSSR (eds. G.G. Litavrin, A.P. Novoseltcev). Moskva, 1991.
- Byock J., Zori D., Carnap-Bornheim C., Kalmring S., Wilken D., Wunderlich T., Rabbel W., Schneider R., Höft D., Shema S., Schwarzer K. A Viking Age Harbor and Its Hinterland in Iceland: the Leiruvogur Harbor Research Project (DFG SPP 1630). *Interdisziplinäre forschungen zu den Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter in Europa*. Bd. 1. Mainz, 2015, pp. 289-312.
- Fetisov A.A., Skorokhod V.N. Issledovaniia na podole Vypolzovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione "Dnepr" v 2013 g.* (ed. E.A. Shinakov). Briansk, 2014, pp. 238-241.
- Fetisov A.A. Issledovaniia pribrezhnoi chasti Mokhovskogo arkheologicheskogo kompleksa v kontekste izucheniia "portovykh zon" Vostochnoi Evropy. *Iugo-Vostochnaia Belarus: arkheologiia, ranniia istoriia, pamiatniki* (ed. O.A. Makushnikov). Gomel, 2018, pp. 50-63.
- Jagodziński M.F. Truso. Między Weonodlandem a Witlandem. Elbląg; Bydgoszcz, 2010.
- Janowski A. W wolinskim porcie... Wolin, 2014.
- Kalmring S. Der Hafen von Haithabu. Kiel, 2010.
- Kalmring S. The Harbour of Hedeby. *Viking Settlements & Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress* (ed. S. Sigmundsson). Reykjavík, 2011, pp. 245-259.
- Kainov S.Yu. Nakonechniki nozhen mechei iz Gnezdova. Gnezdovo. *Rezultaty kompleksnykh issledovaniï pamiatnika* (ed. V.V. Murasheva). Moskva, 2007, pp. 202-204.
- Kovalenko V.P., Motsia O.P., Sytyi Yu.M., Skorokhod V.M. Doslidzhennia Shestovytskoho podolu. *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady* (ed. P.P. Tolochko). Korosten, 2008, vol. 1, pp. 178-191.
- Kovalenko V., Skorokhod V. Polietnichnyi druzhynnyi tabir u Nyzhnomu Podesenni kintsia IX - pochatku X st. *Visnyk ChDPU. Seriia istorichni nauky* (ed. O.B. Kovalenko). Chernihiv, 2009, no. 73 (6), pp. 66-82.
- Mikhailov K.A. Cravnitelnaia topografiia pervykh drevnerusskikh gorodov IX-X vv. (k iubileiu odnoi stati). *Severnaia Rus i problemy formirovaniia drevnerusskogo gosudarstva* (ed. S.D. Zakharov). Vologda, 2012, pp. 5-21.
- Milne G., Hobley B. Waterfront archaeology in Britain and northern Europe. London, 1981.
- Milne G. The Port of Medieval London. London, 2003.
- Motsia O.P. Serednovichni porty Skhidnoi Yevropy: deiaki vidminnosti na richkakh i moriakh. *Arkheolohiia*. Kyiv, 2015, no. 2, pp. 66-78.
- Murasheva V.V. V poiskakh Gnezdovskogo porta. *Rossiiskaia arkheologiia*. Moskva, 2007, no. 1, pp. 106-114.
- Murasheva V.V., Panin A.V., Fetisov A.A. Mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii (po rezultatam issledovaniia Gnezdovskogo arkheologicheskogo kompleksa). *Srednie veka*. Moskva, 2009, no. 70 (3), pp. 132-148.
- Murasheva V.V., Fetisov A.A. Portovaia zona Gnezdova. *Mista Davnoi Rusi* (ed. P.P. Tolochko). Kyiv, 2014, pp. 287-293.
- Skorokhod V.M. Doslidzhennia pryhalu X-XI st. na Shestovytskomu podoli. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy* (ed. V.P. Kovalenko). Chernihiv, 2008, pp. 190-193.
- Skorokhod V.N., Fetisov A.A. Issledovaniia na podole Vypolzovskogo gorodishcha. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.* Kyiv, 2014, pp. 291-293.
- Skorokhod V.M., Motsia O.P., Fetisov O.O., Sytyi Yu.M. Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu bilia s. Vypovziv Kozeletskeho raionu Chernihivskoi oblasti. Doslidzhennia na podoli. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. F. e., spr., 2014, vol. 3.
- Skorokhod V.M., Zhyhola V.S. Davnoruska zabudova Vypovzivskoho horodyschcha. *Arkheolohiia*. Kyiv, 2017, no. 1, pp. 88-98.